

8. Мартиненко Л. Б. Іконографічний символ в духовно-естетичній спадщині П. Флоренського: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.08 / Л. Б. Мартиненко; Київський націон. унів-т ім. Т. Шевченка.– Київ, 2002.
9. Місник Ю. Ю. Християнська парадигма: змістове наповнення терміна / Ю. Ю. Місник // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка.– Житомир, 2005.– № 22.
10. Проценко В. В. Культурный архетип и православие / В. В. Проценко // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1999. – № 7.
11. Усанова Л. А. Православний архетип сім'ї у контексті комунікативних відносин: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Л. А. Усанова; Інститут вищої освіти АПН України.– Київ, 2002. – 21 с.

Юрій Вільховий (Полтава)

**ФЕНОМЕН «ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ»
У ВЕРИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ І СВІТОВОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ**

У статті розглядаються праці українських і зарубіжних дослідників, об'єктом яких став феномен «громадянська релігія» в контексті гармонізації відносин між церквою, державою і соціумом.

Ключові слова: громадянська релігія, конфесія, Церква, релігійність, поліконфесійність.

Yuriy Vil'khovyi

**THE PHENOMENON OF «CIVIL RELIGION»
IN THE VERIFICATION OF UKRAINIAN AND WORLD RELIGIOUS
THOUGHT**

The article reviews the works of Ukrainian and foreign researchers, the object of which was the phenomenon of «civil religion» in the context of harmonization of relations between church, state and society.

Keywords: civil religion, denomination, church, religiosity, polikonfessionality.

Суперечливість, строкатість і конфліктогенність релігійного життя в Україні змусила релігієзнавців все обережніше застосовувати термін «релігійне відродження» або, принаймні, переосмислити зміст і наслідки цього феномену, його дійсний вплив на духовну культуру суспільства в цілому і духовність особистості зокрема. Зважаючи на це, сучасні дослідники намагаються віднайти прийнятну модель, що дозволила б покращити в майбутньому релігійну ситуацію в Україні. Зокрема, об'єктом серйозних досліджень стала проблема громадянської релігії як в українській історіографії розглянута досить поверхово. Ця проблема

почала активно розроблятися лише в останні роки українськими релігієзнавцями. Окремі її аспекти містяться в працях А. Колодного [1, с. 31–45]; Л. Филипович [2, с. 84–95]; Филипович Л. О., Колодного А. М, Яроцького П. Л. [3] І. Задорожнюк [4]; А. Арістової [5, с. 79–86]; В. Климова [6, с. 79–81]; П. Яроцького [7]; О. Назаркіної [8, с. 171–178]. Теоретичним підґрунтям стали праці Ж.-Ж. Руссо [9, с. 311–312]; М. Драгоманова [10]; Р. Беллаха [11, с. 276–277]; У. Фулбрайта [12]; О.Шуби [13, с. 62–70]; Г.Біддула [14, с. 92–99].

Поняття «громадянська релігія» вперше ввів у вжиток французький мислитель Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 роки) з метою обґрунтування можливості лояльного ставлення прихильників різних віросповідань і навіть невіруючих до громадянських добродетностей і держави.

Відповідно до вчення Ж.-Ж. Руссо, «для держави надто важливо, щоб кожний громадянин мав релігію, яка спонукала б його любити обов'язки; проте, догмати цієї релігії цікавлять державу та її членів лише настільки, наскільки ці догмати належать до моралі й обов'язків, які той, хто їх сповідує, зобов'язаний виконувати щодо інших. Без них неможливо бути ні добрим громадянином, ні вірним підданим» [9, с. 311]. Оскільки сповідання цієї віри повністю громадянські, то її догмати встановлює суверен. Вони мають бути простими, чіткими і без будь-яких роз'яснень. Серед позитивних догматів громадянської релігії Ж.-Ж. Руссо виділяє такі: визнання існування всемогутнього Бога, потойбічне життя, щастя праведних, покарання злих, святість суспільного договору і законів, а серед негативних – лише нетерпимість.

У широкий науковий обіг поняття «громадянська релігія» ввів у 1967 році американським соціологом Р. Беллахом, який, будучи радником президента США Дж. Кеннеді, став утверджувати ідею такої релігії якраз в період її занепаду, пов'язаного з двома поразками – у боротьбі з бідністю та під час війни у В'єтнамі [4, с. 59]. З часом це поняття зазнало значної конкретизації. Якщо Р. Беллах, ліберальний професор університету міста Берклі, розглядав цю релігію як універсальний зразок для всього людства, спочатку змодельований у США, то консервативні послідовники його вчення вже наголошували на національній винятковості Америки, на необхідності не вчитися у неї, а підпорядковуватися їй [15, с. 180].

Уся історія США тісно пов'язана з розвитком громадянської релігії. Відповідно до «Білля про права», першим десяти поправкам до Конституції США, які були прийняті в 1791 році, «конгрес не повинен видавати закони про введення будь-якої релігії або заборону вільно сповідувати будь-яку релігію» [16, с. 74]. У 1779 році американський президент Т. Джефферсон розробив Віргінський акт, який встановлював у країні свободу віросповідання.

Варто зауважити, що в США релігія, незалежно від її конфесійного забарвлення, завжди була невід'ємною складовою життя. Американці

поставали як «нація з церквою у душі». Відзначаючи цю їх особливість, англійський письменник Г. Честер (1874-1936 роки) писав: «Америка – єдина країна у світі, яка спирається на переконання. Це переконання з догматичною і навіть теологічною чіткістю подається у «Декларації про незалежність». Із цього випливає, що всі люди рівні у своїх вимогах справедливості... Такі переконання, звичайно, несумісні з анархізмом. З цього не можна не зробити подібний висновок і щодо атеїзму, бо ж зрозуміло, що саме творець є тим остаточним авторитетом, який гарантує рівні права» [16, с. 74].

Проте ще до прийняття «Декларації про незалежність» США (1776 рік), яка утверджувала «божественні підвалини» прав людини і суспільного устрою, у США поширювалися погляди про богообраність отців-пілігримів, які висадилися у 1620 році в Плімуті (штат Массачусетс). Богообраність Америки опісля засвідчують послідовники Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів. Їх «Книга Мормона» розповідає про те, що в 600 році до Різдва Христового одна юдейська сім'я з повеління Бога залишила Єрусалим і переселилася до Америки. Після свого воскресіння Ісус Христос з'являвся їх нащадкам. Власне, на основі всього цього засновником Церкви Дж. Смітом був сформульований 10-й принцип її символу віри: «Ми віримо в буквальне збирання Ізраїлю й у встановлення десяти колін; в те, що Сіон (Новий Єрусалим) буде заснований на Американському континенті, що Христос буде особисто царювати на Землі і що Земля оновиться й одержить свою райську славу» [16, с. 74].

Водночас зазначимо, що деякі принципи громадянської релігії працювали на французьку революцію кінця XVIII століття. Ідея суверенності народу, а не монарха, утвердження природних прав людини підривали тезу про боговстановленість абсолютизму. На відміну від США, тут ідеологія громадянської релігії мала антиклерикальний характер. Саме відданість вітчизні як найвищій святині, а не католицькій церкві, яка була і в інших країнах, служила моральною опорою борцям за демократичні перетворення у революційній Франції наприкінці XVIII століття [17, с. 729].

Ідеї, дещо аналогічні громадянській релігії, обстоював в Україні М Драгоманов. Його громадська Церква постала своєрідним еталоном всенародної релігії для України того часу. Вона виглядала найпоступливішою з усіх релігійних об'єднань. Це пояснювалося тим, що мислитель аргументовано вважав громаду основою людського життя. М. Драгоманов був упевнений, що на шляху громадської церкви не стане ні православ'я, ні католицизм, ні уніатство, а протестантизм навіть допоможе цьому. Бо ж «нерозумною справою» є нав'язування людині тієї віри, до якої вона не має поваги. «Силувати ж людину показувати про людське око пошану до Бога, коли він її не чує, то значить ображати самого Бога, бо навіть і людина не бажала б собі щирої шаноби» [10, с. 5].

Варто зауважити, що поняття «громадянська релігія» найбільше прилучилося до характеристик релігійного життя США. Відомий соціолог релігії В. Гербер називав її «релігією американського способу життя». Заслугою Р. Беллаха є те, що він змодельював громадянську релігію, подав її як своєрідне духовне утворення, що відображає трансцендентні цілі політичного процесу. На прикладі США цікаво проаналізувати сутнісні характеристики громадянської релігії.

Бог цієї релігії не зводиться до християнської Трійці, але він абстрагований від традиційних релігій. До нього в своїх інаугураційних промовах апелювали всі американські президенти: Дж. Вашингтон (1789–1797 роки) називав його «всемогутньою істотою, яка керує всесвітом», Дж. Адамс (1797–1801 роки) – «покровителем порядку», «джерелом справедливості», «захисником істинної свободи», Т. Джефферсон (1801–1809 роки) – «невидимою силою, яка керує всесвітом», Дж. Медісон (1809–1817 роки) – «всемогутньою істотою», Дж. Монро (1817–1825 роки) – «провидінням». Сучасник Р. Беллаха президент Дж. Кеннеді назвав Бога – «всемогутністю» [17, с. 730–731].

Бог у громадянській релігії позаконфесійний, але віра в нього є неодмінним атрибутом як президента, так і кожного громадянина країни. Цей Бог активно впливає на історичні процеси, особливо піклується про порядок, мораль і право. Як зазначає Р. Беллах, любов і спасіння, милість і турбота меншою мірою співвідносні з ним у порівнянні з «природним законом», «справедливістю», «соціальним порядком». Старозавітні зразки «виходу», «обраного народу», «землі обітованої», «нового Єрусалиму», «жертвовної смерті», «відродження» входять як повноправні елементи до цієї релігії без якоїсь співвіднесеності їх з біблійним Богом [17, с. 731].

Таким чином, громадянська релігія не конкурує з трансцендентними віруваннями, а своєрідно вибудовується над ними, закликаючи всіх віруючих (і навіть невіруючих) поклонятися Всевишньому. Кожна людина водночас має право своєрідно, конфесійно виявляти це поклоніння. Бог громадянської релігії є творцем світу і суспільства, який опісля не втручається в повсякденне життя. Кожний, хто сприймає Бога, постає у ролі його своєрідного замовника. Керуючись благістю цього Бога, розглядаючи його як свого помічника, людина сама може бути творцем власної долі [18, с. 174].

Характерною ознакою громадянської релігії є апеляція до божественного провидіння і покровительства, яке нібито може виявлятися на індивідуальному, державному і наддержавних рівнях. Так, американський сенатор А. Біверідж свого часу відзначав: «Бог упродовж багатьох тисячоліть готував англійські і тевтонські народи не без мети, не для пустого споглядання і самозахоплення. Він робив нас господарями, які організують світ і налагоджують порядок там, де раніше панував хаос. Він послав нам дух прогресу для перемоги над силами реакції на всій Землі» [12, с. 13].

Як бачимо, ідеї громадянської релігії можуть відігравати не лише позитивну роль як чинник для консолідації народу (полінаціональної чи поліконфесійної країни), а й постати засобом формування національного егоїзму, відчуття своєї зверхності. Це часто призводить до нав'язування іншим народам своєї системи цінностей. Громадянська релігія може приховати за ідеєю якогось месіанського покликання гегемоністські устремління, шовіністичну політику. Ось як оцінив це відомий американський політичний діяч У. Фулбрайт: «Велика нація дивно вважає, що її сила – прояв Божого благословення, що покладає на неї особливу відповідальність за долю інших народів, яка полягає в тому, щоб переробити їх за своїм образом і подобою. Сила приймає себе за добродійність і схильна вважати, що вона все може. Раз осмисливши своє призначення, велика держава не в змозі позбутися ідеї, що вона може й повинна здійснити волю Богу» [12, с. 11].

Таким чином, націоналістичне спотворення сутності громадянської релігії може слугувати підставою для неадекватного вираження притаманної їй демократичної орієнтації у суспільстві. Це особливо характерно для США, що відзначив навіть Р. Беллах: «Ця небезпека ніколи не була такою великою, як сьогодні. Вона полягає не стільки в імперіалістичній експансії, за яку нас засуджують, скільки в прагненні асимілювати всі уряди чи партії в світі, які підтримують нашу повсякденну політику чи звертаються до нас за допомогою, розглядаючи їх як носіїв вільних інститутів або демократичних цінностей» [11].

Відкинувши спровоковану громадянською релігією ідею «нації-визволительки», «вищого призначення», ми все ж знаходимо позитивну її роль у політичній, національній консолідації поліетнічних і поліконфесійних країн. Саме в цьому виявляється та її сутність, яку виокремив Р. Беллах: «Під громадянською релігією я розумію такі релігійні виміри, які мають місце в житті кожного народу, за допомогою яких він інтерпретує свій історичний досвід у світлі трансцендентальної дійсності» [11, с. 276–277]. Описуючи громадянську релігію як невід'ємний компонент ідеології США, Р. Беллах розглядає її вже як комплекс спільних складових релігійної орієнтації, яких мають дотримуватися американці у своїй діяльності. «Ці моменти відіграють провідну роль у розвитку американських інститутів і постають як постійний релігійний аспект структури американського життя, включаючи і політичну сферу. Ці публічні релігійні виміри виражаються через сукупність вірувань, символів і ритуалів, які я називаю американською громадянською релігією... Вона здійснює, окрім інших функцій, релігійне узаконення (легітимізацію) вищих політичних авторитетів» [17, с. 732].

У «Енциклопедичному релігійному словнику», що був опублікований у 1979 році, «громадянська релігія» розглядається як «прийняття певної сукупності цінностей, символів та ритуалів, що

ґрунтуються на універсальних та трансцендентних істинах, які служать об'єднуючою силою і центральними пріоритетами для нації... Громадянська релігія може сприяти підриву основ християнського одкровення. У США це проявлялося у періоди національних криз, які зводили місію християнства до обожненого витлумачення національної долі» [17, с. 732].

Якщо світоглядним ядром громадянської релігії є віра у вищу силу – Абсолют, то своєрідним об'єктом поклоніння у ній виступають реально існуючі соціальні та політичні структури, що розглядаються як засіб досягнення божественної мети. Дослідник І. Задорожнюк зазначає, що «Бог у громадянській релігії постає схемою, яка наповнюється живим змістом у тому випадку, коли прихильник того чи іншого традиційного віровчення співвідносить вірування з почуттям патріотизму» [4, с. 53].

В ідеологічній системі громадянської релігії власне релігійні елементи зведені до мінімуму. Релігійна лексика, символи, фразеологія і культові елементи використовуються для впровадження звичайних земних завдань. Значимі події у житті певного народу, зокрема в його історії, громадянська релігія пояснює певними надприродними чинниками. Якщо ці події мали сприятливий характер, то вони розглядаються як веління Бога, а коли негативний – як свідчення відходу від його заповідей і своєрідне випробування. Певною мірою так підійшли до української історії кирило-мефодіївці в своєму «Законі Божому» або ж «Книзі буття українського народу», вписавши її у контексті світової історії християнства [19, с. 57–58; с. 64].

В обрядову систему громадянської релігії включається поклоніння національному прапору, вшанування монументів видатних осіб свого народу, місць визначних подій у його історії, організація національних свят, різних громадянських церемоній. Громадянські релігії мають і своєрідні «священні писання». Окрім Конституції, ними є твори визначних духовних лідерів нації. У ролі «святого переказу» постають промови глав держав, політичні документи органів вищої влади [17, с. 733].

Одним із важливих культових елементів громадянської релігії є інавгурація президентів, їх клятва на священній книзі перед державним прапором. Державний прапор постає складовим елементом громадянських подій (вступ до армії, реєстрація народження дитини і сім'ї, видача окремих документів). Національний гімн і прапор постають у ролі своєрідних символів віри громадянської релігії. Їх вплив на свідомість починається ще з дошкільного віку і має важливе значення у формуванні громадянських почуттів. Саме вкорінення почуття громадянськості є основним проявом дії громадянської релігії.

Громадянська релігія визнає священним авторитет держави, її лідера та основних законів. Бог цієї релігії постає скоріше в ролі якогось гаранта суспільного порядку, закону і права, а не милосердної істоти.

Можливо тому її пропонують називати ще «публічною релігією», «релігією республіки», «національно-творчою релігією», «політичною релігією», «патріотичною релігією» тощо. Відомий сенатор США Ю. Маккарті, характеризуючи це явище релігійного життя, зазначив, що тут «символи віри і політики стали, по суті, взаємозамінними й майже не відрізняються: Бог і країна, хрест і прапор, релігія і патріотизм» [20, с. 97].

Таким чином, громадянська релігія не відмінняє віровчення і культову практику сакральних релігійних течій, а певною мірою надбудовується над ними. Її функціональність (демократична чи тоталітарна) залежить від того, як прагнуть нею користуватися. Така релігія може слугувати національному відродженню, процесу державотворення країни, яка, одержавши незалежність, прагне нівелювати наявні серед її громадян значні етнічні й релігійні відмінності. У той же час вона може слугувати засобом експансії, обґрунтування неістотності етнічних ознак чи конфесійних особливостей.

Так, у СРСР держава по суті прагнула створити спотворену громадянську квазірелігію. Тоталітарне суспільство, усебічно кероване владою, по суті прагнуло розчинити релігійні конфесії, поставити їх на службу комуністичній партії та ідеології. Християнські церкви у контексті державної політики СРСР часто перетворювалися на злиті й аморфні структури [21, с. 273]. Наприклад, в Україні у 1944–1948 роках під тиском владних структур було об'єднано в одну Спільку євангельських християн-баптистів декілька протестантських течій (євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників, дарбистів тощо) [22]. Ці протестантські конфесії мали глибокі традиції і вже тривалий час (з кінця XIX – початку XX століття) розвивалися в різних регіонах України [23]. Віруючі стали чинити опір, оскільки п'ятидесятники, з одного боку, а з іншого – баптисти і євангельські християни, мали істотні відмінності в обрядовій і культовій практиці [24]. Проте, для партійної влади більш зручнішою була одна протестантська Церква, яка повністю відповідала б ідеологічним схемам вищого керівництва державою. Після того, як у серпні 1945 року в Москві було підписано угоду про об'єднання вище названих церков, у протестантизмі стався розкол. Дуже багато віруючих не підтримали ідею об'єднання [25]. Вони скаржилися до органів влади, вимагали офіційної реєстрації, дозволу на легальне існування. При цьому віруючі апелювали до Конституції і до прав людини [26]. Влада відповідала репресіями, обґрунтовуючи їх положеннями законодавства про культу. Радянське законодавство про культу по суті стало втіленням викривленої громадянської релігії.

Багато дослідників сумнівається щодо того, чи можна вважати секулярні політичні релігії, створення яких практикувалося в СРСР чи гітлерівській Німеччині, які вороже ставилися до традиційних конфесій, «громадянськими релігіями». Громадянська релігія спрямовує

надприродний феномен на легітимізацію певного суспільного простору в інклюзивний і не догматичний спосіб. Це принципово відрізняється від політичних теологій, які використовують політику як знаряддя організації цього простору.

Громадянська релігія в першому варіанті її функціональності повністю корелюється з основами того громадянського суспільства, яке утверджується в демократичній Україні. Вона має складне завдання – відвернути прагнення деяких церков на статус державних чи єдино національних, зняти суперництво між ними, прагнення до прозелітизму, відокремити не лише церкву від держави, а й державу від церкви. Процес її формування вже розпочався. Новообраний президент дає клятву вірності своїй країні і народу на Конституції України і Пересопницькому Євангелії. Поступово входить у життя свято національного прапора, формується система національних свят, пов'язаних з історією і культурою України. Лише шовіністично настроєні або конфесійно заангажовані особистості можуть убачати в цьому вияв національного егоїзму.

Не слід вважати, що процес становлення громадянського суспільства проходить легко. Крім світських факторів на його шляху постають і конфлікти у релігійному середовищі. Дослідники обгрунтовано наголошують на небезпеці розчинення окремих релігій у громадянській, пропонують рішуче відкинути західні стандарти етнорелігійного та етнодержавного розвитку. Чи правильно це? В умовах посилення світових інтеграційних процесів Україна неминуче зустрінеться з проблемами переосмислення структури державно-церковних взаємин у процесі розвитку національної конфесійної мережі.

Як же вберегти традиційні релігії від наступу на них громадянської? Р. Беллах так формулював це завдання: «Насамперед історична релігія має заново визначити свою систему релігійних символів: для того, щоб надати сенс культурній творчості в діяльності реального світу. Вона повинна вміло зорієнтувати мотивацію, що дисциплінується через релігійні обов'язки на справи цього світу. Вона має сприяти розвитку солідаризованої та інтегрованої національної спільноти, не прагнучи при цьому ні підпорядкувати її своїй владі, ні розколоти, хоч це явно не має на меті санкціонування нації як вищої релігійної мети. Релігія може надати позитивного значення тривалому процесу соціального розвитку і знайти можливим для себе високо оцінювати його як соціальне завдання. Проте, при цьому вона не сприймає соціальний прогрес за релігійний абсолют. Історична релігія повинна сприяти утвердженню відповідальної і дисциплінованої особи. Пристосовуючись до нового співвідношення між релігійним і світським у сучасному суспільстві, вона має знайти сили для того, щоб здобути свою власну суспільну нішу як приватна добровільна асоціація, визнати, що це не суперечить її ролі як носія вищих цінностей суспільства» [11, с. 276–277].

Таким чином, громадянська релігія, за умов її позитивного впливу, відкриває великі можливості для гармонізації взаємин між державою, церквою та соціумом. Сучасний розвиток традиційних релігій (світових, етнодержавних) вказує на загрозу дисбалансу між різними національними церковними потенціалами [27, с. 14]. Цей дисбаланс шкодить процесам державотворення, стоїть на заваді становлення національних помісних церков. Громадянська релігія покликана зберегти і посилити національний потенціал конфесій, зміцнити існуючі державні системи.

Посилання

1. Колодний А. Релігійні вияви України / А. Колодний. – К.: Коло, 2004. – 280 с.; Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності / А. Колодний // Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз. – К; 2004.
2. Филипович Л. Поширення нових релігій в Україні: примха часу чи закономірність? / Л. Филипович // Вісник Національної академії наук України. – 1998. – №5-6.
3. Филипович Л. О., Колодний А. М., Яроцький П. Л. Релігія і нація в суспільному житті України й світу. – К.: Наукова думка, 2006. – 286 с.
4. Задорожнюк И. Е. «Гражданская религия» в США. Концепция Р. Беллаха и реальность / И. Е. Задорожнюк // Вопр. науч. атеизма. – Вып. 36. – М., 1987. – С. 57–74.; Задорожнюк И. Е. Гражданская религия в США / И. Е. Задорожнюк // Религии мира. Ежегодник. – М., 1987.
5. Арістова А. Релігійна самоідентифікація в сучасному суспільстві (соціологічний аспект) / А. Арістова // Українське релігієзнавство. — 2005. – №1.
6. Климов В. Формування і реалізація української моделі державно-церковних відносин. / В. Климов // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. – К.: Інститут філософії НАНУ, 1999.
7. Яроцький П. Протестантизм в Україні: динаміка його розвитку в умовах свободи совісті. / П. Яроцький // Релігійна свобода: підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К.: Інститут філософії НАНУ, 1998. – С.53–55; Яроцький П. Л. Церква в умовах секулярного гуманізму і євроінтеграції / П. Яроцький // Наук. щорічник «Релігійна свобода». — К; 2004. – № 8.
8. Назаркіна О. І. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних протестантських церков в Україні. / О. Назаркіна // Історичні та політологічні дослідження. – 2001. – №4 (8).
9. Руссо Ж.-Ж. О гражданской религии / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: Канон-пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
10. Драгоманов М. Про волю віри. / М. Драгоманов – К.: Генеза, 1997. – 140 с.

11. Беллах Р. Социология религии / Р. Беллах // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М.: Мартин, 1972.
12. Фулбрайт У. Самонадеянность силы. / У. Фулбрайт – М.: Фолио, 1967. – 417 с.
13. Шуба О. Етноконфесійні аспекти сучасного релігійного руху в Україні. / О. Шуба // Новітні релігії в сучасній Україні. – К.: VIP, 2000.
14. Біддул Говард Л. Нетрадиційна релігійна та місіонерська діяльність у пострадянських державах. / Г. Біддул // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. – К.: Інститут філософії НАН України, 1999.
15. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. – М.: Просвещение, 1957. – 360 с.
16. Учения и заветы. Драгоценная жемчужина. – Солт-Лейк-Сити, 1995. – 320 с.
17. Академічне релігієзнавство. Підручник / За ред. Колодного А. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
18. Ноубель Д. Осмысливание современности / Д. Ноубель . – К.: Олмекс, 1998. – 430 с.
19. Костомаров М. Книга Битія Українського народу / М. Костомаров // Вивід прав України. – Львів: Відродження, 1991. – 276 с; Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К.: Генеза. – 608 с.
20. Маккарти Ю. Вновь посетив Америку. / Ю. Маккарти – М.: Мысль, 1981. – 326 с.
21. Християнство: контекст світової історії та культури. – К.: Генеза 2000. – 284 с.
22. Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1, оп. 23, спр. 4556. – 193 арк. – Арк. 113.
23. Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1, оп. 23 спр. 4556. – 193 арк. – Арк. 113; Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1, оп. 24, спр. 4494. – 366 арк. – Арк. 261.
24. Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1, оп. 23, спр. 4555. – 394 арк. – Арк. 348.
25. [Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1, оп. 23, спр. 4555. – 394 арк. – Арк. 348–349.
26. [Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф.1, оп. 24, спр. 4263. – 300 арк. – Арк. 272–273.
27. Религии мира. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1994. – 500 с.